

УДК 393.9:663.51(477.41/.42+477.81/.82)"20"

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12480>

«ТОДЕ НАЧИНАЮТ УЖЕ ПИТЬ ПО ДУШНІЧКУ»: АЛКОГОЛЬНІ НАПОЇ В ПОХОВАЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Олена БОРЯК

Державний науковий центр захисту культурної спадщини

від техногенних катастроф

просп. Перемоги, 56, м. Київ, 03057, Україна

e-mail: olena.boriak@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Повсякденне життя українського селянства, його соціальні, культурні практики нерідко були пов'язані зі споживанням хмільних напоїв. Алкогольні напої виявилися добре інкорпорованими в тіло обрядів. Саме тут вони проявляли своє єство і як матеріальний (питний), і як духовний продукт. Без спиртних напоїв неможливо уявити відзначення подій життєвого циклу, зокрема весілля, родин та хрестин, похоронів, календарних дат. Напій, що п'янить, втілював у собі базові опозиції: ейфорії, напруження сил, розгулу, а отже – вивільнення енергії, відчуття свободи, руйнування соціальних обмежень, і водночас – реалії похмілля, а отже – відчуття слабкості, залежності, зневажання та ганьби. Це визначало високий ритуальний статус алкоголю, його чільне місце в давній традиції. Метою статті є дослідження алкогольних напоїв як атрибуту поховальної та поминальної обрядовості мешканців Українського Полісся. Подібний комплексний культурно-антропологічний підхід до розгляду елементів предметної сфери похорону як одного з обрядів життєвого циклу застосовується уперше. Джерельною базою розвідки стали авторські польові матеріали, зібрані на Українському Поліссі впродовж 2003–2019 рр. у складі комплексних історико-етнографічних експедицій на територіях, що постраждали від Чорнобильської катастрофи.

Розгляд широкого масиву польового матеріалу засвідчив, що використання горілки (рідше – вина) маркує кожен етап поховальних та поминальних обрядових дій. Зокрема, це символічне виставляння «для душі» чарки з горілкою у внутрішньому просторі хати (на підвіконні, столі); її збереження (подібно до води, що також призначена «для душі») упродовж сакральних 9-ти, 12-ти, 40-ка днів; після закінчення терміну – виливання у марковані місця. Спиртний напій був неодмінним атрибутом прощання з покійним, під час жалобної ходи, перетинання процесією лінії кладовища («на воротях»). Колективне споживання алкоголю має місце біля могили, по дорозі від кладовища, на поминальних трапезах – від першої вечері «при мерці» – до жалобного обіду після поховання, також у календарно визначені поминальні дати впродовж року. Традиція в межах події регламентувала місце, час і кількість його обрядового вживання. Частування горілкою (вином) було розраховане на всіх – як мертвих, так і живих. У цьому контексті вживається термін «ритуалізоване пияцтво».

Ключові слова: Українське Полісся, етнологія, поховальна та поминальна обрядовість, алкоголь, горілчані вироби, обрядове використання горілки, пияцтво.

Алкоголь був здавна добре укоріненим у коловороті буття українського селянина – як повсякденного, так і святкового. Як казали в народі – «*без горілки нічого не обходилося*». Частування було загальнодоступним, зрозумілим знаком відкритості, дружелюбності, гостинності. Для селянина *могорич* – спільне розпиття горілки (або передача пляшки з алкогольним напоєм) – був надійним, а головне – доступним способом завершення справи чи остаточного узаконення угоди між сторонами, вирішення спірних питань, різного роду господарських справ, зрештою – універсальним засобом платежу за послугу чи допомогу. Не варто забувати й про широке використання алкоголю в народній медицині, зокрема як антисептика та анальгетика: «*Ниткі полотняніє вмочали у горелку колись, [...] маті розказувала, в ту горілку, так робили, всі рани якіє, і больніци ж не було, поріжеш палець чи шо, замочіла – та усьо, да і пошла, замотала*» (Озеряни Олів. Жтм.)¹. Звісно, алкоголь залишався і надійним засобом порятунку від психологічних травм.

Якщо визнати факт зв'язку алкогольного напою із проявами певної етнічної або культурної ідентичності, то традиційно для українського селянина цей зв'язок був представлений горілкою, вином, домашніми наливками, окремо згадаємо мед (медовуху), деякою мірою – пивом. Щодо першого, то у польових записах найбільш часто згадуваною виявиться *самогонка*, що вживалася паралельно з горілкою, купованою в місцевих крамницях. Серед зафіксованих у наших експедиційних матеріалах численних (на відміну від вина) назв горілки – *чвертка* або *чверточка* (Рудня Чрн. Чрн.)², *чекушка* (Запруддя Ккш. Влн.)³, *ханка* («...якусь ханку купляли да травили самі собі») (Стечанка Чрб. Квс.)⁴, *русак* (Грем'яче Нсв. Чрн.)⁵, а також повсюдно *пляшка*, *півлітра*; унаслідок калькування з російської – *водка*, *бутилка*, *бутилочка*.

Загалом тематика алкоголю, пияцтва (і тверезості) отримала належну увагу українських дослідників. У цьому контексті згадаємо, зокрема, краєзнавче

¹ «Польові етнографічні матеріали до теми «Родильна та поховальна обрядовість», зібрані в селах Чернігівської (2017–19), Київської (2003, 2014, 2018), Житомирської (2004, 2011, 2016, 2019), Рівненської (2006, 2008–10, 2013), Волинської (2012, 2015–16) областей України». *Музей-архів народної культури Українського Полісся ДНЦЗКСТК* (далі – МАНКУП ДНЦЗКСТК), ф. Олевськ–2019, спр. Боряк–D3S2, № 2.

У тексті для позначення адміністративних одиниць використано скорочення: Волинська область – Влн. (відповідно, райони: Березнянський – Брн.; Камінь-Каширський – Ккш.; Любешівський – Лбш.; Маневський – Мнв.; Ратнівський – Ртн.); Житомирська область – Жтм. (райони: Ємільчинський – Ємл.; Народицький – Нрд.; Олевський – Олів.); Київська область – Квс. (райони: Поліський – Плс.; Чернігівський – Чрб.); Рівненська область – Рвн. (райони: Березнівський – Брн.; Володимирецький – Влд.; Дубровицький – Дбр.; Заріченський – Зрч.; Сарненський – Срн.); Чернігівська область – Чрн. (райони: Городнянський – Грд.; Новгород-Сіверський – Нсв.; Ріпкинський – Рпк.; Сновський – Снв.; Чернігівський – Чрн.).

² МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D2S2, № 3. Далі відсутність назви архіву означає, що матеріали зберігаються в МАНКУП ДНЦЗКСТК.

³ Ф. Камінь-Каширський–2012, спр. Боряк–D9S2, № 5.

⁴ Ф. Яготин–2014, спр. Боряк–D1S1, № 10.

⁵ Архів авторки, Чернігів–2009, касета № 6, запис 17 вересня 2009 р. від Почечун Наталії Леонівни, 1920 р. н.

дослідження Юрія Винничука⁶. Попри заявлений напрям його праці як «художня література», вона стосується широкого кола питань, зокрема історії міцних напоїв у світі, також в Україні (традиції українського козацтва), й окремо – на Галичині. На академічному рівні хмільні учти та бенкетування, кодекс застілля за часів Давньоруської держави розглядав історик Володимир Ричка⁷; різновиди горілчаних напоїв, технологію їх виготовлення, місце та роль у житті козацької старшини XVIII ст. – Олена Пивоваренко⁸; етимологічний аналіз назв алкогольних напоїв – О. Козаченко⁹; зусилля сільської громади, а також представників духовенства у боротьбі з пияцтвом наприкінці XIX – на початку XX ст. – Віталіна Горова¹⁰. Серед українських дослідників варто спеціально згадати історика Олександра Галенка. Він прислужився вивченню цієї тематики, зокрема розглянувши такий її несподіваний аспект як радянські банкети та пиятики в перспективі євразійської історії¹¹. Серед його доробків – також організація в Національному музеї мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків надзвичайної за своїм інтелектуальним наповненням виставки «Істини Вина: Людина і алкоголь в пам'ятках світового мистецтва» (листопад 2016 – лютий 2017)¹². Щодо етнологів, традиційні алкогольні та слабоалкогольні напої домашнього виробництва були в полі уваги Лідії Артюх¹³; спеціальну розвідку, присвячену споживанню алкоголю українськими селянами, підготувала Ірина Ігнатенко¹⁴. І все ж, спеціального етнологічного аналізу місця алкогольних напоїв у сімейній обрядовості – родильній, весільній, похоронно-поминальній – наразі не здійснено.

⁶ Юрій Винничук, *Лицарі пера і чарки: Історія українського пияцтва* (Львів : Апріорі, 2019), 256 с.

⁷ Володимир Ричка, ««Веселие Руси...»: Пияцтво як суспільний феномен Давньоруської держави». *Український історичний журнал* 2 (2020): 46–59, http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_2_6.

⁸ Олена Пивоваренко, «Різновиди горілчаних напоїв у XVIII столітті (на матеріалах щоденників Якова Марковича)». *Етнічна історія народів Європи* 47 (2011): 20–24, <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2015/47/articles/4.pdf>.

⁹ О. Козаченко, «Тематична віднесеність, етимологічний аналіз номенів-назв напоїв як репрезентантів української національної ідентичності у тексті «Енеїди» І. Котляревського». *Культура народів Причорномор'я* 199 (2011): 116–119, <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/55420>.

¹⁰ Віталіна Горова, «Роль сільської громади у боротьбі з пияцтвом на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку XX століття». *Етнічна історія народів Європи* 64 (2021): 31–50, <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.64.04>.

¹¹ Олександр Галенко, «Радянські бенкети та пиятики в перспективі євразійської історії». *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці (Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007), 16 (2), 163–184, http://resource.history.org.ua/publ/pro_2007_16_2_163.

¹² Дет. див.: Олександр Галенко, «Степовики зробили посуд для пиття символом влади». *Український тиждень*, 14 Жовтня 2018, <https://tyzhden.ua/oleksandr-halenko-stepovyky-zrobyly-posud-dlia-pyttia-symvolom-vlady>.

¹³ Див., напр.: Лідія Артюх, «Післямова, коментарі». *Зіновія Клиновецька, Страви й напитки на Україні* (Київ : Час, 1991), 196, 198, 199.

¹⁴ Ірина Ігнатенко, «Де чарка, там і сварка, або Як українські селяни алкоголь споживали». *Локальна історія* (2021), <https://localhistory.org.ua/texts/statti/de-charka-tam-i-svarka-abo-iak-ukrayinski-seliani-alkogol-spozhyvali/>.

Метою статті є дослідження алкогольних напоїв як атрибуту поховальної та поминальної обрядовості поліщуків Українського Полісся. Подібний комплексний культурно-антропологічний підхід до розгляду елементів предметної сфери обрядів життєвого циклу, а саме похорону та поминання, застосовується уперше. Джерельною базою розвідки стали авторські польові матеріали, зібрані на Українському Поліссі (у Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській та Чернігівській областях) упродовж 2003–2019 рр. у складі комплексних історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК) під керівництвом Ростислава Омеляшка.

Алкоголь у широкому розумінні заявленої теми виявляється добре інкорпорованим у тіло обрядів. Для прикладу, описуючи поминки князя Федора Ярославовича (1233 р.), літописець із сумною іронією констатував: «Сватба пристроена, меды изварены...», де *меди* (*медуха*) – напій, який готували з медової сити, заправленої запареними шишками хмелю¹⁵. Про «меди» згадувала й княгиня Ольга, готуючи поминальну тризну за чоловіком¹⁶.

Саме під час обрядових дійсв горілка яскраво проявляє своє єство і як матеріальний (питний), і як духовний продукт. Звернім увагу на такі її властивості, як довготривалість зберігання («*взимку не замерзала, а літом не скисала*», Велимче Ртн. Влн.¹⁷), легкість вимірювання та доступність контролю за якістю. Напій, що п'янить, втілював у собі базові опозиції – ейфорії, напруження сил, розгулу, а отже – вивільненої енергії, відчуття свободи, руйнування соціальних обмежень, і водночас – реалії похмілля, а отже – відчуття слабкості, залежності, зневажання та ганьби – як до себе самого, так і з боку громади. Це дозволяє стверджувати визначально високий ритуальний статус алкоголю, його чільне місце в давній традиції, передусім – в межах сакральності.

Проте з рухом історії такий стан речей змінювався. В усі часи жорстку критику викликало явище одиночної, повсякденної, надмірної пиятики (на відміну від публічного й спільного uzливання під час свят або особливих подій). Це й визначало появу в українській (а також французькій) мові сталого фразеологізму *грішна вода* (горілка)¹⁸ (на відміну від вина як *райського напою*). Про глибоку проникненість ідеї гріховності пияцтва в простонародному середовищі свідчить її вияв у різного роду оповідях. Це стосується, зокрема, сюжетних сновидінь, що тлумачаться як індивідуальні послання

¹⁵ Артюх, «Післямова, коментарі» ... 198.

¹⁶ Ричка, ««Веселие Руси...»: Пияцтво як суспільний феномен Давньоруської держави» ... 47.

¹⁷ Ф. Камінь-Каширський–2012, спр. Боряк–D6S2, № 11.

¹⁸ Алла Сердюк, «Мотиваційна основа фразеологізмів із компонентом *wasser / eau / вода*». *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* (Слов'янськ : Донбаський державний педагогічний університет, 2019), 8(1), 86–94, <https://ddpu.edu.ua/images/naukvid/gsf/sbomyk%20the%20scientific%20works%2081%202019.pdf>.

з того світу¹⁹. Так, у с. Чабель на Рівненщині респонентка оповіла, як їй наснився померлий чоловік, до якого вона звернулася з проханням розказати, яке воно – потойбіччя: *«А вон так подумав, подумав. Мовчить, нічого не каже. А шо, як я тобі розкажу? Саме найгорше тому, хто приймає алкоголь, хто горілку бере, н'є да приймає. Оце саме тому найгорше є»*²⁰.

На семантичному рівні варто наголосити на специфіці предметно-дійових складових виготовлення алкогольного напою. Ідеться про так званий фольклорний «оперативний текст» – послідовну оповідь про обробку культурних рослин (зерна, а також коноплі, льону) від початкової стадії сівби, вирощування до отримання готового для використання продукту²¹. Ідеться про те, що хліб проходив «страдницький» шлях від зернини, рослини, далі – знову зерна, яке молотили, товкли, мололи, – й до вчинення тіста, яке м'яли, формували, випікали в печі; готовий продукт різали та споживали. Коноплі (льон) сіяли, стебла вибирали, мочили, сушили, били та терли кострицю, далі волокно товкли, м'яли, пряли нитки, снували, нав'язували основу на верстат, ткали, готове полотно при високій температурі золили, прасували. Подібним був шлях гончарного виробу (від м'яття землі / глини до ліплення миски / горщика, а далі через вогонь гончарної печі). Процес вироблення горілки (самогону) проходив ті самі етапи: *«Колотить берем муки, да два кілограми цукру, да розколочуєш, да кип'ятим відьор шість чи сім води цієї кип'ячоної, да запарим, да дні два-три постоїть – і гонимо...»* (Хотин Брн. Рвн.)²².

Як у буденному, так і в святковому бутті у селянина завжди була велика потреба в міцному напої. Факт винокуріння – активного виробництва горілки в домашніх умовах включно з технічними тонкощами не скривали. Цей процес повсюдно позначали лексемою *гнати*, а сам продукт, власне *самогонка*, і відповідне обладнання описувалися лагідними словами *горілочка, машинка*: *«Горілку не з сахара гнали, а хлібна, вкусна»* (Шиселівка Нрд. Жтм.)²³; *«Із жита, із пшениці, мелену на муку [гнали], да дрозжів туду, да сахару кілограмів два туду, да грає дня три-чотири – і женем»* (Хотин Брн. Рвн.)²⁴.

Добре відомо, що самогоноваріння в певні історичні періоди потрапляло під пильний контроль держави, яка вводила монополію на продаж горілки, а отже забороняла її приватне виробництво. Старожили добре пам'ятають, як

¹⁹ Дет. див.: Андрій Темченко, «Міф і сновидіння в традиційній культурі українців». *Матеріали до української етнології* 14 (2015), 147, http://nbuv.gov.ua/UJRN/mdue_2015_14_21.

²⁰ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D6S3, № 17.

²¹ Татьяна Цивьян, ««Повесть конопли»: к мифологической интерпретации одного операционного текста». *Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканского текста* (Москва : Наука, 1977): 305–317.

²² Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D4S2, № 28.

²³ Ф. Бруслив–Радомишль–2003, спр. Боряк–4–03, № 23.

²⁴ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D4S2, № 28.

всілякими способами ховалися від «міліції», але власного виробництва «оковитої» не припиняли. Показова історія записана нами в с. Хотин на Рівненщині. Тут, за спогадами селян, десть в середині 1950-х рр. казан з відповідним саморобним апаратом для перегонки браги, що нагрівався дровами, був встановлений у лісі для спільного користування (звідси й місцева назва продукту *лісова горілка*). Сам процес (за місцевою термінологією «гоночка») відбувався в чергу, за попередньо складеним графіком, кожному бажаному відводилося на «справу» дві години. За цей час, за твердженням респондента, можна було вигнати 15–16 літрів напою. Біда була в тому, що аби не потрапити під пильне міліцейське око, селянам доводилося діставатися таємного місця і повертатися назад в село переважно уночі та ще й повз кладовище. Вони досі жваво згадують, як дорогою в темряві їм являлись моторошні ляки-видіння в образах померлих односельців або невідомих потвор, які переслідували свої жертви, кидалися піском, іноді ще й співали: *«А то мати ще колись розказувала, як гнали ту горілку вночі, то вельми співали [невідомі] багато, воно в два часа ночі, то співають, каже, страшне дело»*²⁵.

Так вже складалося, що вироблення горілки для власних потреб було нерозривно пов'язане з відчуттям страху бути викритим і покараним, адже наслідки цього були добре відомими: *«...горілку заберуть, да подадуть в суд, і платили штраф. Навіть ще раньше-раньше, то ще навіть в тюрму садовили. То ще по року сиділи і в тюрмі люди»* (Хотин Брн. Рвн)²⁶. Це стало джерелом появи численних меморатів, один із варіантів яких – оповідь про витончену помсту сусідові за інформування міліції про факти порушення односельцем антиалкогольного закону:

«Призвав [міліцію]: “Бачу, де закопує, вже приходьте”. Вказав. Пішли, відкопали цього генджора (велика посудина для горілки. – О. Б.), і він зразу ковтнув взяв. “А шо то, – каже, – за вода?” – “А то в мене [баба] померла, то, кажуть, шо не можна виливать [воду, якою обмивали мертве тіло], то я її, – каже, – закопав і стоїть”. Як той став блювать, як став блювать, як пішов на нього, то і сьо. То, каже, став його бить. То він його збив як kota в мішку» (Чабель Срн. Рвн.)²⁷.

Зауважимо, що цей сюжет набув поширення у вигляді дотепної байки, особливо під час антиалкогольної компанії в СРСР 1985–1990 рр.

Яке місце займали спиртні напої в поховально-поминальній обрядовості населення Українського Полісся? На згадки про горілку натрапляємо вже на початковому етапі здійснення спеціальних обрядових дій. Звичай по смерті

²⁵ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D4S2, № 27.

²⁶ Там само, № 28.

²⁷ Там само, спр. Боряк–D6S3, № 4.

людини ставити в хаті на підвіконні (на столі, лаві, пікній діжці) воду «для душі» померлого та тримати її, залежно від локальної традиції, 3, 9, 12, 40 днів, добре відомий. Проте маємо низку свідчень, що замість води (або й поруч із нею) біля померлого ставили горілку, при цьому безвідносно до статі небіжчика: *«Стопка води зараз стоїть, колись горілку ставили, то стопка води стоїть і кусочок хліба. Постоянно лежить»* (Яринівка Брн. Рвн.)²⁸; *«Батюшка каже – не можна наливати ні горілку, ні вина, налийте води. І вона там їм не надо, воду налівайте. Я, наприклад, раніше наливала вино, горілку. А тепер наливаю воду»* (Лемешівка Грд. Чрн.)²⁹. Щоправда, може мати місце й гендерний підхід, коли чарку з горілкою виставляли у випадку смерті чоловіка: *«Як мужчина – то водки стопочку ставлять і подливають до сорока днів»* (Задовже Зрч. Рвн.)³⁰; *«Сашку наливали водку. І Павлу, ось, і батьку, – всім наливали водочку. Стопку налили, і наверх хліба. І поставили на окно»* (Пакуль Чрн. Чрн.)³¹, *«...на окне вода святая стояла. А як мужчина, горілки чарочку»* (Слабин Чрн. Чрн.)³².

Символічний статус алкогольного напою підтверджує подальше з ним поводження: по закінченні визначеного строку (9, 12, 40 днів) горілку (вино, так як і воду) виливали у певні місця, що мали високий семіотичний статус (залежно від локальної традиції: під вугол хати, на воду, на могилу тощо). Дещо особіно стоїть свідчення, в якому детально описується обрядове виставляння біля померлого цілого їстівного набору, а також подальше з ним поводження:

«Як помре, то ставлять на столика йому пряничка і воду ставляють, і як хазяїн, то горілку лють чи віно у стопочку, їжу ставляють, там, вареничка варять. Ну, в'общем, все, що готують, все потрошку тепленьке і ставлять. На табуреточці. У нас колись як дванадцять день виходило, то несуть на воду. Беруть ув'язують усе і пускають до сход сонця, і несуть його на річку, і пускають на воду, і хліб, і цукерки, ну, в'общем, все, що там було. І ці стопочки – все його пускають на воду, і цю шматочку пустили на воду» (Лука Ємл. Жтм.)³³.

Наступна потреба в горілці наставала тоді, коли приходив час «платити» за виготовлення домовини – тому, хто виконував цю роботу (плотніку, сусіду). Повсюдно відомим було застереження не давати (й, відповідно, не брати) за це гроші. Єдиною законною відплатою / подякою була горілка: *«...майстри*

²⁸ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D3S1, № 6.

²⁹ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D3S1, № 36.

³⁰ Ф. Зарічне–2010, спр. Боряк–13–10, № 10.

³¹ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D2S2, № 4.

³² Там само, спр. Боряк–D14S1, № 18.

³³ Ф. Ємільчине–2011, спр. Боряк–09–11, № 4.

приходили і робили домовину, в нас нічого не брали, тільки горілки. Зробили труну – сказали літра горілки» (Яринівка Брн. Рвн.)³⁴.

Поки покійний лежав у хаті, коло нього молилися, промовляли поминальні псалми за спокій душі, – як удень, так і обов'язково – вночі. Присутніх господарі частували скромною вечерею, а для спочилого подекуди окремо виставляли чарку горілки: *«[На вечерю] чи вино, чи горілку, но обов'язково. Хто хоче горілки – горілку, хто не хоче горілки – віно» (Мощенка Чрн. Чрн.)³⁵.* У селі Нобель на Рівненщині це дійство набувало яскравіших рис:

«Як за покойніка вечеряють, то покойник теж сідає в хаті, а як же ви думаєте. І треба йому в куточку ставити крісло, і тарілка окремо щоб була. Єслі піст Великий, то посне. Тільки водки не треба лити, – вина стопочку налий, постав в тарілочці вино теє, хай стоїть. І вечерю йому став. Як м'ясниця, то м'яснеє, як піст, то поснеє» (Нобель Зрч. Рвн.)³⁶.

Зауважимо, що не забували втішити душу померлого і після похорону, під час жалобної трапези: *«А коли прийшли з кладовища, поминальний обід, тут наливають йому окремо. Тут на столі тарелочка, на тарелочке рюмочка, наливають горілку, або вінцо, хлібину, – і це воно стоїть» (Пакуль Чрн. Чрн.)³⁷.*

Пляшка горілки (вина) згадується в низці наступних дій, що передували похорону. Передусім це спорядження домовини. Вкладання в неї чекушки (родичами або тими, хто приходив прощатися) мало подвійну мотивацію.

З одного боку, клопоталися суто про небіжчика, особливо якщо той за життя мав схильність до оковитої:

«А хто п'є горілку, то й бутилку ставлять [в гроб]» (Озеряни Олв. Жтм.)³⁸;

«У кого що є, хто що любив, то тому і клали. Мужчині обов'язково носовичок зложують у карманчик, і розчосочку. Єслі куриє – сігарети ложать. Те, що любив на цьому світі, клали. І горілку могли покласти» (Пакуль Чрн. Чрн.)³⁹;

«А таким п'янюгам ще клалі горілку. А йому треба горілка?» (Стовпинка Олв. Жтм.)⁴⁰.

Нерідко це міг бути імператив:

«От у мене у сестри помер чоловік, то як був хворий, то казав, як я вму, щоб мені чекушку вложили. Вона не поклала, і приснився сон їй, що: “Я ж тебе просив, щоб ти мені чекушку поклала горілки, а ти мені не вложила!” І вона пішла, взяла чекушку і пішла на кладбище, і на могилі закопала ту, пішла до ісповеді в церкву і сказала батюшці. Не схвалив, але ж... І все, і перестав

³⁴ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D3S1, № 29.

³⁵ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D5S3, № 10.

³⁶ Ф. Зарічне–2010, спр. Боряк–15–10, № 19.

³⁷ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D2S1, № 23.

³⁸ Ф. Олевськ–2019, спр. Боряк–D3S2, № 14.

³⁹ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D2S1, № 10.

⁴⁰ Ф. Олевськ–2019, спр. Боряк–D6S2, № 11.

він їй снитись. А то до сорока днів майже кожен ніч снівся з тою горілкою!» (Запруддя Ккш. Влн.)⁴¹.

З іншого боку, йшлося про «адресну передачу» алкоголю, який з черговою «оказією» «переправляли» на той світ. Ця дія могла відбутись у випадку, коли цього не зробили для «свого» покійника, але «передавали» і «чужим». При тому широко вживаною виявляється лексема *передача*, що й зрозуміло, адже ця акція відбувалася шляхом *передавання*:

«Як забули – другий покойник умре якийсь, несут тому покойнику другому: “Я забув покласти, так на, передай на тей світ”. Чому не погодяться? Ні, не було [такого, щоб відмовили]» (Верба Крп. Чрн.)⁴².

«...хтось умер, после того, значить, должен той, у кого перед цим умер, однести тіпа передачу. Береш хлібину обов'язково, бутилка вина. [...] І канфєти, печеня, оце все несуть, тіпа як передача, щоб передали» (Шибири-нівка Чрн. Чрн.)⁴³;

«Тут в селі в другій хаті, когда ми стали собіратись, і Олена принесла, і сказала передати, і поставили в ноги мамі бутилку – вона передасть комусь, і тільки поставили, і мінут через п'ять будто хтось взяв і палкою по шийкі [пляшки], вона тріснула, злетіла» (Лука Ємл. Жтм.)⁴⁴.

І все ж передусім дбали про тих своїх померлих родичів / знайомих, яких новоспочилий міг невдовзі побачити:

«Говорять, там буде вгощать своїх товаришов. Тоді Надька казала: “Положи дєду”. А ми сказали: “Нє, він горілки не пив, не треба класти”, – і не ложили ми» (Лука Ємл. Жтм.)⁴⁵;

«Наче на тому світі бачаться вони, випивают – і де ж вони випивают?» (Верба Крп. Чрн.)⁴⁶;

«Повлітру становили [в домовину]. Кому хоч. [І жінці могли?] І жінка приходить мертва до чоловіка, до родичів і розпиває ту горілку. Там же родичі є, сини є, дочки є, баби, дєди» (Довжик Чрн. Чрн.)⁴⁷;

«Так приносили, ложили в гроб – на передай. Так одна, вона трохи родічка, у неї чоловік і син умер. Вона принесла чвертку горілки і канфєт. Кажу: “Батько не випивав, нащо йому?” Що ж вже зробить, – вона положила под подушку: “На, передаси моїм чоловіку і сину”. Думаю, ну що ж... Чверточку поклала і канхвєт разних» (Черниш Чрн. Чрн.)⁴⁸;

⁴¹ Ф. Камінь-Каширський – 2012, спр. Боряк–D9S2, № 5.

⁴² Архів авторки, Чернігів–2009, касета № 7, запис 18 вересня 2009 р. від Остапенко Софії Петрівни, 1921 р. н.

⁴³ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D13S2, № 4.

⁴⁴ Ф. Ємільчине–2011, спр. Боряк–09–11, № 6.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Архів авторки, Чернігів–2009, касета № 7, запис 18 вересня 2009 р. від Остапенко Софії Петрівни, 1921 р. н.

⁴⁷ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D11S1, № 17.

⁴⁸ Там само, спр. Боряк–D12S1, № 12.

«Вот пріснівся сон: “Слухай, чаво ти поставіла мнє одну пляшечку горілки?” – це чоловік, я поставіла йому в гроб горілку, тому що matka його випівала, і тьотка, ходілі в пєвчую, прийдуть, достаю обєд, і даю по рюмочкє, [і так випивали, що] і не хватало горілки. Умірає повз мене мужчина, бяру русака – пляшку, і становляю, і кажу: “Міша, однясеи”» (Грем’яче Нвс. Чрн.)⁴⁹.

Про «повсякденність» вживання алкоголю охочими на «тамтим» світі свідчить відповідь респондентки на питання: «Для чого в яму кидають гроші?» – *«Щоб на том світі ходив в лавку пить горілку»*. При тому йшлося не про паперові гроші, а про мелоч (Боровики Чрн. Чрн.)⁵⁰.

Звідси, вочевидь, непоодинокі оповіді про те, як під час викопування погрібальної ямки копачі натрапляли на пляшки з-під алкоголю:

«Є таке, шо копали на могилах. Отако, знаєте, на старому місє копали молодим, то даже викопували горілку. З тєх пор, може, вжє столєття пройшло, а на тому місє нікого ж не було. І люди викопували пляшки. Ще старовинні такі пляшки, і горілку. І нічого їй не сталося. Абсолютно» (Яринівка Брн. Рвн.)⁵¹;

«Копают там на кладбищі ямки, так викопуют бутылки – такі старі, старі, колись клали, дак покойніка нема, а пляшка повна...» (Верба Крп. Чрн.)⁵².

Деякі з оповідей вражають своєю природньою невимушеністю:

«Пошли ямку копать, другий чоловік ужє є, треба закопувати та копати другу [могилу]. [...] каже, стоїть і чекушка горілки, геть сургучом закручена. То там, каже, в тій ямці відчинили, да випили, і всьо. І нічого їм не стало. Та як прийшли да стали розказувати, то вельми реготали. Вона закрита добре» (Чабель Срн. Рвн.)⁵³.

Окремо горілка також згадується серед різного роду харчових «приносів» від односельців, які йшли в хату небіжчика віддати йому останню шану. У такому випадку горілка (вино) згадується як окремо: *«Несуть бутылку вина чи горілки хто. Так бачите – на окні становлять» (Москалі Чрн. Чрн.)⁵⁴,* – так і в переліку різноманітних наїдків: *«Несли до хати померлого: хто печеня, хто канфет, хто якоїсь води, чи бутылку горілки, буханку хліба» (Шиселівка Нрд. Жтм.)⁵⁵;* *«Колись [несли] горілки пів літра, булку хліба, ковбасину, що-небудь» (Неньковичі Зрч. Рвн.)⁵⁶.* Зазвичай все це потрапляло на стіл для загальної поминальної трапези після повернення з могилок. До слова,

⁴⁹ Архів авторки, Чернігів–2009, касета № 6, запис 17 вересня 2009 р. від Почечун Наталії Леонідівни, 1920 р.н.

⁵⁰ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D7S4, № 13.

⁵¹ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D3S, № 26.

⁵² Архів авторки, Чернігів–2009, касета № 7, запис 18 вересня 2009 р. від Остапенко Софії Петрівни, 1921 р. н.

⁵³ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D6S3, № 18.

⁵⁴ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D13S3, № 8.

⁵⁵ Ф. Брусилів–Радомишль–2003, спр. Боряк–2–03, № 21.

⁵⁶ Ф. Зарічне–2010, спр. Боряк–16–10, № 16.

у випадках, коли кількість занесеного до хати родичами й сусідами хліба виявлялася надмірною, вже після похорону з нього могли гнати самогон⁵⁷.

Дещо інакше відбувалося на Чернігівщині. Тут стандартний перелік продуктів від односельців, разом із горілкою, називали *гостинці*. Їх заносили в хату небіжчика й викладали на підвіконня, стіл. Коли жалобна процесія вирушала на кладовище, частину з них (обов'язково – горілку, а також у різних комбінаціях – хліб, «канфети», печиво) в'язали у хустку і несли за гробом:

«У кого що є беруть. І горілку беруть, і вино беруть. Роздавали по дорозі, кого стрікали. І горілку наливали. Здоровий вузол нав'язують, як ховають, і женичина несе» (Слобода Чрн. Чрн.)⁵⁸.

Подальші дії з алкоголем, який брали на могилки, варіювалися. Це могла бути спеціальна зупинка на шляху жалобної процесії, а саме – на воротах кладовища:

«...на могилки виходиш – да виливаєш стаканчик просто по дорозе. З горілкою – несут пляшку, булку хлеба, і тогда з пляшкі розливаєш. На кладбіще у нас не зійдеш, і на воротах виливають. Хтось із мужчин – хоч воду, хоч горілку; для чаго – не знаю, а так делалі» (Грем'яче Нсв. Чрн.).

Частували горілкою там же на «могилах» відразу по завершенню похорону: *«Як ідеш з кладбіща, то хто вже остається, горілка чи що, то вже роздаєш»* (Василева Гута Чрн. Чрн.)⁵⁹, – або уже на виході з «могилок»: *«...на воротах стоять – і ллють потрошку горілку, дають пряніка, цукерку, щоб пом'янули вони цього покойніка»* (Кишин Олв. Жтм.)⁶⁰, – або вже на зворотньому шляху: *«Виходять з кладовища, і хто перший зустрічається, назустріч іде тим, що виходять з кладовища, дають йому сто грам горілки і закусить. Геть усе, що в пляшці лишилося, кого стрічають, то должны все выпити»* (Тишиця Брз. Рвн.)⁶¹.

Як показали наші польові матеріали, горілка виявилася невід'ємним атрибутом ключових персонажів похоронного чину – копачів могили, а також священника, який звершував заупокійну службу над померлим: *«На могилах батюшке буханку хлеба і вина, обязательно бутылку [давали]. Не горілку, вина. Він правив у церкві і одправляв дев'ятини, і цеє батюшке»* (Черниш Чрн. Чрн.)⁶²; *«...батюшці сумку несуть, а у тій сумці тоже і ковбаса, і сельодка. І як посне, то посне стараються брать йому. Помідори, огірки, як уже пост. Да воду. І обов'язково віно»* (Хотин Брн. Рвн.)⁶³.

⁵⁷ Ф. Ріпки–2017, спр. Боряк–D10S2, № 17.

⁵⁸ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D6S1, № 17.

⁵⁹ Там само, спр. Боряк–D7S1, № 16.

⁶⁰ Ф. Олевськ–2019, спр. Боряк–D4S4, № 25.

⁶¹ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D5S3, № 38.

⁶² Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D12S1, № 15.

⁶³ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D4S1, № 29.

Щодо копачів, то у багатьох селах їхні функції поширювалися також на винесення домовини з мерцем із хати, віднесення її на кладовище і опускання в могилу. Отже, звичай передбачав обов'язкову доставку копачам безпосередньо на «могилки» до або під час робіт кимось із родичів померлого могорича (бутилки, ста грамів, сніданку, обіду): *«Копачам несуть туди їсти – водку»* (Діброва Олів. Жтм.)⁶⁴.

Формульно на першому місці завжди згадується горілка, а вже на другому – закуска:

«Водки да тарілку добру холодицю, що ще там строять на похороні, занесли хлопцям» (Озеро Влд. Рвн.)⁶⁵;

«Давали горілку і їжу давали копачам. У нас он як умре чоловік, так три копачов. Туди на могилки їм оддають їжу і випивку. Вони випивають і їдять» (Боровики Чрн. Чрн.)⁶⁶;

«Прийшли хлопці, начали ямку копати, і їм обязательно несуть водку і закуску. Сніданок. Випили по сто грам і продовжують дальше» (Пакуль Чрн. Чрн.)⁶⁷;

«От пошли копать, бутылку горілки да закуски. Вже ж наготовили. Вони ж ніть хочуть, аж трусяться випіть. Їм тільки аби давав. А їм же хочеться випіть. Вони ж не напіваяються так, а вже випіли – і вже вони довольні. Обязательно» (Роїще Чрн. Чрн.)⁶⁸;

«Кажуть, хлопці, що копають. Дають могорич. Там [на кладовищі] їм дають. Поїсть їм дають. Да, викопали, покушали вдень, і чекають, поки прийдуть, щоб допомогти захватить» (Чабель Срн. Рвн.)⁶⁹;

«Тим, шо яму копають мужикам, то чотири чоловіка їх є, то їм дають горілку випіть. Бо вони натомилися. І туди їм несуть, як вони копають яму, то обов'язково несуть їм обід. Вони копають, і їм несуть туди [на кладовище] обід, щоб вони пообідали. [...] Можуть часом і напиться» (Хотин Брн. Рвн.)⁷⁰.

Проте на цьому споживання горілки копачами не закінчувалось, адже вони брали участь і в жалобній трапезі: *«Копальщики приходят после [на обід], когда закопають. Хлопці прийшли, руки помили, можуть вже і більше випіть»* (Хмільниця Чрн. Чрн.)⁷¹. Навіть у випадку, коли під час поминального обіду алкогольні напої не вживали, на копачів ця заборона могла не поширюватися: *«...ті, шо ямку копають, то вже хазяї дадуть, то вже як усі поїдять,*

⁶⁴ Ф. Брусилів-Радомишль–2003, спр. Боряк–8–03, № 28.

⁶⁵ Ф. Володимирець–2009, спр. Боряк–2–09, № 3.

⁶⁶ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D7S4, № 9.

⁶⁷ Там само, спр. Боряк–D2S1, № 8.

⁶⁸ Там само, спр. Боряк–D4S2, № 14.

⁶⁹ Ф. Олевськ–2019, спр. Боряк–D1S1, № 16.

⁷⁰ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D4S1, № 29.

⁷¹ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D4S5, № 13.

то вже їм окремо поставлять тих сто грам» (Річиця Ртн. Влн.)⁷²; *«А водку тепер дають тільки тим, що копають ямку»* (Верхи Ккш. Влн.)⁷³.

Коли копачі йшли з поминального обіду, свої заступи вони залишали у дворі, а наступного дня, після того, як рідня померлого поверталася з кладовища, навідувалися до господи, аби забрати інструмент: *«Лопати залишають у дворі, щоб завтра прийти сто грам випить і забрати лопати»* (Хмільниця Чрн. Чрн.)⁷⁴; *«Приходять, і снідають приходять. Бо вони вже лопат не забирають додому. А щоб снідають. Прийдуть, поснідають, заступи забрали, і пошлі»* (Роїще Чрн. Чрн.)⁷⁵; *«За лопатами і випивка буде, і закуска буде. Прийшли – давайте мені горілки! За лопатами прийшли»* (Боровики Чрн. Чрн.)⁷⁶. У загальному контексті поховальної обрядовості цей факт передачі спиртного представникам сільського соціуму – священнику та копачам могили – виглядає не стільки як подяка за пророблену ними роботу, скільки за їхнє посередництво (так би мовити, як на фізичному, так і на духовному рівні) у здійсненні *переходу* від світу живих до світу мертвих.

І все ж горілка (вино) найчастіше згадується у зв'язку з проведенням поминальної трапези. Перелік ключових страв, що готувалися, зазвичай регламентований місцевою традицією. Алкогольні напої входили до їх числа. Можна навіть говорити про добре сформований етикет їх споживання під час поминальних заходів. Серед таких норм: *«Як горілку п'ють, то не стукають [чарками], на похоронах не стукають. А хазяїн, сім'я ця хатня, до сорока днів теж не стукають»* (Звіздаль Нрд. Жтм.)⁷⁷. Крім того, чарку годилося брати тільки лівою рукою, не ставити на стіл спорожнілу пляшку, – це мотивувалося суголосно події: *«Порожня бутылка, як вип'ють горілку, тоже не став, бо буде скрозь порожньо у тебе. Ти пойняла? О. Це прікмети такі є [...], що як ти поставиш порожню, то буде у тебе навек порожньо»* (Кишин Олв. Жтм.)⁷⁸.

Зауважимо, що, як оповідають наші респонденти, *«...колись так не пили, як тепер. Пили такими стопками-гранчаками; то тепер маленькі такі стопочки, а то – побільші були. Але, канєшно, хто зовсім не пив, а хто половинку випив да поставив. Одна на всіх, не було там кожному»* (Чорниж Мнв. Влн.)⁷⁹. Остання репліка є суттєвою, до того – часто вимовленою: *«Тодє починают уже пить по душнічку. Той випив, а тому знов оддав, той випив, а тому оддав – пока стопочка не обійде навколо стола. Колись одним душніком,*

⁷² Ф. Камінь-Каширський – 2012, спр. Боряк–D13S1, № 23.

⁷³ Там само, спр. Боряк–D8S2, № 21.

⁷⁴ Ф. Чернігів – 2018, спр. Боряк–D4S5, № 13.

⁷⁵ Там само, спр. Боряк–D4S2, № 11.

⁷⁶ Там само, спр. Боряк–D7S4, № 9.

⁷⁷ Ф. Бруслів-Радомишль – 2003, спр. Боряк–4–03, № 7.

⁷⁸ Ф. Олевськ – 2019, спр. Боряк–D4S4, № 27.

⁷⁹ Ф. Маневичі – 2016, спр. Боряк D12S1, № 10.

а тепер усем душніки» (Ремчиці Срн. Рвн.)⁸⁰. Ця картина – передача присутніми за столом одного шкалика горілки, *душнічка*, з рук у руки – виглядає суголосною глибинному смислу події.

Інша річ, що з часом ця норма відходила в минуле. І як наслідок, нам подеколи доводиться записувати розповіді про нестримане, надмірне, неспівставне з жалобою та сумом за людиною, що відійшла у вічність, споживання на поминальних заходах алкоголю. У них рефреном звучать порівняння: *пили колись і тепер; шо на похорон, шо на свадьбу* (як тут не згадати журбу літописця початку XIII ст.):

«Колись, бачте, на похорон, навірно, не готовились, можна колись було четвертиною горілки відбуть і похорон, і весілля, ну а зараз який похорон: десять весіль можна було б справити, як один похорон» (Малі Міньки Нрд. Жтм.)⁸¹.

«Ще як колись – по двє чарочки дав, і в празники, і на веселє, по дві, оце, ка'є, було весіллє, по двє чарки дав горілки. А заре – шо та чарка? – бере кухлики, або кружки» (Ганнівка Нрд. Жтм.)⁸².

«Горілку п'ють, тепер не розбирають: чи похорон, чи свадьба, – равно щоб було, шо на похорон, шо на свадьбу. І колись же частовали – от посядуть всі на похорони, і єсть определьоні – по чарочці, і полчарочки всім раз, і другий раз, і по третій – і все. А тепер же п'ють, пока упаде. Одною чарочкою! А тепер щоб кожному чарочка стояла» (Тур'я Снв. Чрн.)⁸³.

Ще кілька років тому сюжет про поминальне «веселє» був не сказати що часто, але згадуваним в оповідях селян: *«А зараз по селах, як я подивлюсь, в нас ще похорони легше зробить, у нас горілки не так п'ють, а по селах, Боже, як вони єї п'ють! Ай-йй-йй... Понапиваються, шо рачки лізуть»* (Малий Кривотин Ємл. Жтм.)⁸⁴. Зазвичай респондентів особливо приголомшує спів за поминальним столом: *«Ще було до мене, то нап'ються да й співають. Ще й співають таку веселу»* (Гораймівка Мнв. Влн.)⁸⁵; *«Такий обід, що ще хлопці заспівають “Льон цвіте”»* (Новосілки Мнв. Влн.)⁸⁶. Важко судити, наскільки ця оповідь про поминальну розпусту відповідала дійсності й чи не була вона дещо гіперболізована в пам'яті респондентів.

Нині в багатьох поліських селах горілка на поминальному обіді в день похорону виявилася під забороною. Значною мірою це відбулося завдяки активному тиску на місцеву паству з боку православних священників, та особливо – груп так званих «віруючих» – представників течії протестантизму

⁸⁰ Ф. Сарни–2008, Гаврилук–1–08, № 21.

⁸¹ Ф. Брусилів-Радомишль–2003, спр. Боряк–4–03, № 33.

⁸² Ф. Житомир–2004, спр. Боряк–4–04, № 13.

⁸³ Архів авторки, Чернігів–2009, касета № 4, запис 14 вересня 2009 р. від Жовнір Катерини Дмитрівни, 1929 р. н.

⁸⁴ Ф. Ємільчине–2011, спр. Боряк–11–11, № 33.

⁸⁵ Ф. Маневичі–2016, спр. Боряк–D8S3, № 23.

⁸⁶ Там само, спр. Боряк–D11S3, № 10.

(баптистів, адвентистів, свідків Єгови, п'ятдесятників та ін.). Вони послідовно відстоювали вимогу християнської доброчинності, що проявлялася, зокрема, в повній відмові від вживання алкоголю: *«Колись пили. [...] А тепер не дають. Не дозволяють батюшки»* (Чабель Срн. Рвн.)⁸⁷; *«Бувало, як понапиваються! Слава Богу, вже батюшка це виводить ету п'янку. Тепер добре. А то, бувало, понапиваються, таке робиться – страхіття!»* (Перекалля Зрч. Рвн.)⁸⁸. Це був той випадок, коли церковникам вдалося вплинути на селян, і не в останню чергу завдяки солідарній з ними позиції частини громади, насамперед жіноцтва:

«Прийшли [із кладовища], а на столах – горілка, і все. То батюшка став, як дав, як дав! Каже, така скорбь, все село, каже, скорбить, все село плачить. А ви наставили горілки, щоб люди веселились! Щоб понапивались і співали! Як дав, і розвернувся, і не пошов на обід, і хор не пошов. І сказали, таки сказали, закон у нас – якщо буде горілка на столах, хоронить не будем. Так і пішло. Хіба можуть украдкою дати тим, що яму копають мужчинам. Суто в нас сухий закон» (Богущі Брз. Рвн.)⁸⁹.

Певна річ, що усі ці свідчення фіксувалися в часи тотального засилля російського православ'я у форматі так званої «Української православної церкви» Московського патріархату. І це не єдина норма, на якій в імперативній формі («запретіл», «не дозволив», «заборонів») наполягає московське духовенство у своїх проповідях. Тут лише згадаємо спроби регламентування «батюшкам» спорядження домовини, жалобної ходи, поминальних страв, відвідання кладовища у пам'ятні дати. Фактично йдеться про уніфікацію поховально-поминальної обрядовості, а отже відмову не лише від її архаїчної складової, але й специфічно українських рис – розмаїття образів, дій, вірувань, правил, пересторог, що дійшли до нас через століття. Якщо спроби активного регулювання традиційної обрядовості з боку духовенства триватимуть, наслідком їх стане розмивання національної ідентичності та втрата українцями свого унікального культурного простору⁹⁰.

У даному випадку необхідно також вказати, що справа не в силі давньої традиції, коли, за словами респондентки, *«...ніхто не може одважитися [не*

⁸⁷ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D6S3, № 19.

⁸⁸ Ф. Зарічне–2010, спр. Боряк–6–10, № 17.

⁸⁹ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D5S1, № 12.

⁹⁰ Див. дет.: Олена Боряк, «Українська православна церква й трансформація традиційно-побутової культури: на матеріалах поховальної обрядовості Українського Полісся». *Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия*. Посвящается 150-летию со дня рождения Б. Д. Гринченко, вып. VII (Краснодар–Киев : ЭДВИ, 2013): 112–128; Надія Ковальчук, «Вплив православної церкви на трансформацію традиційної календарної обрядовості (кінець XX – початок XXI ст.)». *Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості*. Збірник доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові ім. Климентія Шептицького (Львів, 2018): 59–66.

ставити горілку]. *А моя тьотка, невістка моєї бабки – не дам водки! Якби так ще хтось одважився!»* (Куліковичі Мнв. Влн.)⁹¹. Пияцтво на поминках – це один із потужних проявів народно-сміхової культури, за словами М. Бахтіна – цілісної, веселої, милостивої⁹². Подібно сміху, алкоголь несе в собі позитивні емоції, а відтак виконує психо-соціотерапевтичну функцію й, водночас, живить ідею очищення та оновлення. Тут доречно нагадати про класичну метафоричну схему Арнольда ван Геннепа⁹³, застосовану ним до обрядів переходу, де смерть знаходиться на лімінальній стадії. Цей стан умовного «визволення» від реальності триває лише певний час, упродовж якого руйнується звичний порядок речей. Слідом за ним неодмінно настає етап змін та переродження, а далі – упорядкування життєвого порядку. На цьому короткому відрізку часу алкоголь виконував «знеболюючу» (в широкому розумінні слова) функцію.

Додатковим підтвердженням цієї тези є той факт, що у наступних поминальних заходах (після першого жалобного обіду в день похорону) спиртні напої майже повсюдно вживаються вільно, зазвичай без спротиву з боку як сільської громади, так і священників: *«Тепер у нас не дають [горілки], якщо ховають. Вже сорок день або рік, то ставлять»* (Куліковичі Мнв. Влн.)⁹⁴; *«Тоді на роковини вже можеш чи вина, чи горілки поставити. А так на обід не. Як перший обід»* (Комарове Мнв. Влн.)⁹⁵.

Хоча навколо дотримання звичаю «нести сніданок» померлому або «будити» його на кладовищі ще точиться окрема дискусія. Йдеться про відвідання на другий день після похорону могили небіжчика з наїдками. Без горілки (вина) тут зазвичай не обходяться:

«На другий день несуть мерцю снідять. Пляшку горілки, да хлібину, да шось там трошки м'яса, да ковбаси. Да там по стопочці і перекусили. Осьо на могилі викладають цю пляшку, заслали могилу чим-небудь, там. Да на цій могилі поставили пляшку, поставили стопочки. Хто п'є, хто не п'є. Так трошки перекусили» (Хотин Брн. Рвн.)⁹⁶.

Поширеним є звичай лити горілку на могилу або, уточнювали, під хрест: *«Що випили – випили, що не випили – вилили на могилку. А ще тоді поставлять і стаканчика»* (Озеро Влд. Рвн.)⁹⁷; *«Все там залишалось на могилах,*

⁹¹ Ф. Маневичі–2016, спр. Боряк–D6S2, № 23.

⁹² Михайл Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура)*. Собрание сочинений в 7-ми т. (москва : Русские словари; Языки славянских культур, 2010), 4 (2), 25.

⁹³ Арнольд Геннеп ван, *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов* (москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 199), 198.

⁹⁴ Ф. Маневичі–2016, спр. Боряк–D6S2, № 23.

⁹⁵ Там само, спр. Боряк–D11S1, № 43.

⁹⁶ Ф. Березне–2013, спр. Боряк–D4S1, № 32.

⁹⁷ Ф. Володимирець–2009, спр. Боряк–13(2)–09, № 14.

а горілку під хрест виливали. Ми тоді сорок день справляли, а тоді аж в год» (Ганнівка Нрд. Жтм.)⁹⁸. Щоправда, останніми роками дехто із селян цього звичаю не тримається:

«Ставлять чарочку, вино льють. Хто що. Як чоловік, то, мо', горілку, чи воду. Примірно, покойнік – що він пив: як моя мати – водички чи кампону наляли. Мати казала: “Мені під хрест не лїть горілки. Я її не пила, вона мені не треба”. А батьку капнем стопочку під хрест. Батько не був п'яницею, але так пив горілочку» (Підлуби Ємл. Жтм.)⁹⁹.

Своє слово засудження звичаю тут також промовляють священники: «Приносять поснідати на другий день. Шось на могилу покладуть. Ще як хто гарно пив горілку, то й рюмку на тому, хоч батюшка казав, що горілка на кладьбіщі не положена. Можна вина взять, чи якого напїтку» (Бараші Ємл. Жтм.)¹⁰⁰; «Колись то брали, ставили пляшку горілки. А такі хлопці, що заходили і випивали. Тепер ніхто не ставить. Батюшка запертив. Правильно» (Новосілки Мнв. Влн.)¹⁰¹. Деяке послаблення заборони спостерігається відносно вина: «Оце брат приїжджав, то пошли на могилки. У нього бутилка вина була, то вляли батьку й матері вина. Бо водки не брали на могилки, а вино вляли в чарочку туди і туди» (Підлуби Ємл. Жтм.)¹⁰².

Подеколи й дотепер трапляється пригощання горілкою дорогою до кладовища й назад додому: «[Несуть на кладовище] гостинці да закуску якусь, горілки, лімонад. Дають, людям дають. Як хтось стрїнеться, то дають» (Слобода Чрн. Чрн.)¹⁰³; «Ходили будити і навіть брали после і горілку да ще дорогою давали тим, хто виходив на дорогу. Хто провожав вроді» (Березичі Лбш. Влн.)¹⁰⁴.

Без вживання алкоголю не обходилося й відзначення календарних поминальних днів, передусім *Проводів* через тиждень після Пасхи (локально в різні дні тижня). Так само в *батьківські суботи* (локально за церковним календарем – Дмитрівські, Кузьміні, Михайлівські, Пилипівські, Постові, Троєцькі), знані на Поліссі як поминальні *дєди* (в п'ятницю) та *баби* (в суботу). Традицією передбачалось у ці дні в церкві замовити молитовне згадування імен померлих, на спомин про спочилих принести їстівну жертву, а вдома влаштувати скромні поминальні трапези (вечеря в п'ятницю, сніданок або обід в суботу). Горілка як поминальний напій мала місце і тут. На Проводи її брали з собою на «мóгилки», де виконували ті ж самі дії, як «несли снідання» на другий день після похорону:

⁹⁸ Ф. Житомир–2004, спр. Боряк–4, № 33.

⁹⁹ Ф. Ємільчине–2011, спр. Боряк–03(2)–11, № 22.

¹⁰⁰ Там само, спр. Боряк–12–11, № 17.

¹⁰¹ Ф. Маневичі–2016, спр. Боряк–D11S3, № 16.

¹⁰² Ф. Ємільчине–2011, спр. Боряк–03(2)–11, № 21.

¹⁰³ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D6S1, № 27.

¹⁰⁴ Ф. Любешів–2015, спр. Боряк–D3S2, № 4.

«Горілки стопочку наливали, ставили коло хреста. Рибу трошки, яйцо варене. Отаке. [...] А там садились на коліна, садились на землю, розстеляли клейонку. Да, коло могили своєї. І рядом якщо є, гортувались. І наливали кожен своєю горілкою всіх, потім рядом сусід теж усіх, і так по череді. Одного випили, потім другого» (Вознесенське Чрн. Чрн.)¹⁰⁵.

Втім, церковні заборони торкнулися й цього звичаю – місцеві священники у своїх проповідях рішуче засуджують як залишення горілки, так і пияцтво на могилах:

«А так на могилки нічого не несуть. Колись, дитинко, несли горілку, пили, їли, а тепер ні. Тепер ні, тепер заборонили на могилах пити і їсти. Хочеш, іди додому і вгощайся. А на могилах ні» (Полиці Ккш. Влн.)¹⁰⁶;

«...поки в нас батюшки не було, ото в той четверг, що зветься поминальний, брали кошівки, брали горілку, брали все на світі. Сідали коло тих могил. Ті, що любили випити, приходили. То вони до кожного, до кожного [підходили], то додому рачки лізуть» (Бузаки Ккш. Влн.)¹⁰⁷;

«...батюшка сказав, що це осквернення могили, якщо на могилу ставлять чи горілку, чи сигарети, це осквернення. [...] Як я знала, кажу [сином], щоб не ставили, кажу їм: “Водичку ставте! Ставте водичку у чарочку, і все”. Так, вік живи, вік учись» (Пилипча Рпк. Чрн.)¹⁰⁸.

Щодо поминання на «дєди», то воно мало приватний характер, а тому використання і вживання горілки на родинній вечері тут зазвичай не регламентувалося. Для душ померлих призначалася чарочка горілки:

«У мене баба Феся горілку любила, то [на дєди] горілочка чи венце щоб стояли» (Василева Гута Чрн. Чрн.)¹⁰⁹; «Пилиповка, тоді теж дєди єсть, теж в ту суботу дєди роблять. Я наливаю матері водки стопочку, і батьку стопочку; каші наперьод матері на полумисочок, і борщу окремо на полумисочок, і ложку становлю» (Озерськ Дбр. Рвн.)¹¹⁰.

Де-не-де під час поминальної трапези на (або під) стіл із наїдками відливали трохи горілки: *«...їлі борщу виліть, і горілку лють – дєсь там каплю» (Стовпинка Олв. Жтм.)¹¹¹.* Мотивація цієї дії повсюдно однакова – це для покойного.

Як бачимо, в комплексі обрядових дій, пов'язаних з похованням та поминанням померлого, спиртні напої займали (і продовжують займати) своє визначене традицією місце. Їх використання маркує кожен етап дійства. Це символічне виставлення чарки (безвідносно до гендерних характеристик)

¹⁰⁵ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D1S1, № 7.

¹⁰⁶ Ф. Камінь-Каширський–2012, спр. Боряк–D2S1, № 27.

¹⁰⁷ Ф. Камінь-Каширський–2012, спр. Боряк–D4S2, № 17.

¹⁰⁸ Ф. Ріпки–2017, спр. Боряк–D1S1, № 24.

¹⁰⁹ Ф. Чернігів–2018, спр. Боряк–D7S2, № 3.

¹¹⁰ Ф. Зарічне–2010, спр. Боряк–11-10, № 10.

¹¹¹ Ф. Олевськ–2019, спр. Боряк–D6S1, № 20.

з горілочним напоєм у внутрішньому просторі хати – *для душі*, його збереження (подібно до води, що також призначена «для душі») упродовж сакральних 9-ти, 12-ти, 40-ка днів, із наступним виливанням у марковані місця (зокрема під вугол хати, де ікони, на воду). Спиртний напій був неодмінним атрибутом прощання з покійним – під час жалобної ходи, перетинання процесією лінії кладовища («на воротах»), відразу після поховання. «Частування» ним було розраховане на всіх, як мертвих, так і живих. Колективне споживання алкоголю має місце на поминальних трапезах: від першої вечері *при мерці* – до поминального обіду після поховання й календарно визначених *дєдівських* дат впродовж року. У даному випадку йдеться про маркування (через алкоголь) ситуацій, що мали ознаки лімінальних (перехідних). Зважаючи на це традиція в межах події регламентувала місце, час і кількість його вживання. У цьому контексті можливо вжити термін «ритуалізоване пияцтво». Саме його ознаки (як надмірне вживання міцного напою, так і утримання від нього) ми спостерігаємо в комплексі поховально-поминальної обрядовості.

Між тим під час поминальних заходів, передусім – у вигляді спільного застілля, алкогольні напої відігравали утилітарно-споживацьку роль. Вони ставали певним психотерапевтичним засобом. Водночас, і це було не менш важливим, за посередництвом алкоголю відбувалося встановлення комунікацій та соціальних зв'язків всередині родини та громади, що зазнали втрат, – а отже, відновлювалася їх єдність. Вочевидь, ще вагомішим наслідком присутності хмільних напоїв у поховальній та поминальній обрядовості було налаштування зв'язків між світом мертвих і живих.

Цивілізаційні зміни (включно з активною позицією православної церкви щодо пристрасті до алкогольних напоїв) не могли не запустити процес десакралізації «оковитої». Нині ми спостерігаємо, як роль алкоголю в обряді життєвого циклу, що розглядався, відходить на другий план або й зовсім зникає. Натомість актуальними стають жорстка критика пияцтва, повне несприйняття присутності спиртних напоїв під час жалобних подій. Заборона на їх вживання у профанний час, яке діяло в традиційному суспільстві, під тиском суспільних морально-етичних настанов нині поширюється і на святковий / надзвичайний час. Інша справа, що всеохопне вирішення питання алкоголізму / пиятики лежить зовсім в іншій площині.

REFERENCES

- Artiukh, Lidiia. *Pisliamova, komentari*, Klynovets'ka Zinoviiia, Stravy j napytky na Ukraini. Kyiv: Chas, 1991 [in Ukrainian].
- Bakhtin, Mikhail. *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'tura srednevekov'ya i Rennsansa. Rable i Gogol' (Iskusstvo slova i narodnaya smexovaya kul'tura)*. Sobranie sochinenij v 7-mi t., t. 4 (2). moskva: Russkie slovari; Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2010 [in russian].

- Boriak, Olena. "Ukrains'ka pravoslavna tserkva j transformatsiia tradytsijno-pobutovoi kul'tury: na materialakh pokhova'noi obriadovosti Ukrains'koho Polissia". *Kuban'-Ukrayna: voprosy ystoryko-kul'turnoho vzaymodejstvyia*. Posviaschaetsia 150-letyiu so dnia rozhdenyia B. D. Hrynchenko, vyp. VII (Krasnodar–Kyev: EDVY, 2013), 112–128 [in Ukrainian].
- Civ'yan, Tat'yana. "'Povest' konopli": k mifologicheskoy interpretacii odnogo operacionnogo teksta". *Slavyanskoe i balkanskoe yazykoznanie. Karpato-vostochnoslavyanskii paralleli. Struktura balkanskogo teksta*. moskva: Nauka, 1977. 305–317 [in russian].
- Gennep, Arnol'd van. Obryady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obryadov. moskva: Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN, 1999 [in russian].
- Halenko, Oleksandr. "Radians'ki benkety ta pyiatyky v perspektyvi ievrazijs'koi istorii". *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchyj zbirnyk naukovykh prats' na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Stanislava Kul'chyts'koho z nahody 70-richchia vid dni narodzhennia ta 50-richchia naukovoi pratsi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 16 (2) (2007): 163–184, http://resource.history.org.ua/publ/pro_2007_16_2_163 [in Ukrainian].
- Halenko Oleksandr. "Stepovyky zrobyly posud dlia pyttia symvolom vlady". *Ukrains'kyj tyzhden'*, 14 Zhovtnia 2018, <https://tyzhden.ua/oleksandr-halenko-stepovyky-zrobyly-posud-dlia-pyttia-symvolom-vlady/> [in Ukrainian].
- Horova, Vitalina. "Rol' sil's'koi hromady u borot'bi z pyiatstvom na Pravoberezhnij Ukraini u druhij polovyni XIX – pochatku XX stolittia". *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* 64 (2021): 31–50, <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.64.04> [in Ukrainian].
- Ihnatenko, Iryna. "De charka, tam i svarka, abo Yak ukrains'ki seliany alkohol' spozhyvaly". *Lokal'na istoriia* (2021), <https://localhistory.org.ua/texts/statti/de-charka-tam-i-svarka-abo-ukrayinski-seliani-alkogol-spozhyvali/> [in Ukrainian].
- Koval'chuk, Nadiia. "Vplyv pravoslavnoi tserkvy na transformatsiiu tradytsijnoi kalendarnoi obriadovosti (kinets' XX – pochatok XXI st.)". *Problemy zberezhenia i populiaryzatsii kul'turnoi spadshyny: vyklyky ta mozhlyvosti*. Zbirnyk dopovidej III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii u Muzei narodnoi arkhitektury i pobutu u L'vovi im. Klymentii Sheptyts'koho (L'viv, 2018), 59–66 [in Ukrainian].
- Kozachenko, O. "Tematychna vidnesenist', etymolohichnyj analiz nomeniv-nazv napoiv iak reprezentantiv ukrains'koi natsional'noi identychnosti u teksti «Eneidy» I. Kotliarevs'koho". *Kul'tura narodov Prychernomor'ia*. 199 (2011): 116–119, <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/55420> [in Ukrainian].
- Pyvovarenko, Olena. "Riznovydy horilchanykh napoiv u XVIII stolitti (na materialakh schodennykh Yakova Markovycha)". *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 47 (2011): 20–24, <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2015/47/articles/4.pdf> [in Ukrainian].
- Rychka, Volodymyr. "«Veselye Rusy...»: Pyiatstvo iak suspil'nyj fenomen Davn'orus'koi derzhavy». *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* 2 (2020): 46–59, http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_2_6 [in Ukrainian].
- Serdiuk, Alla. "Motyvatsijna osnova frazeolohizmiv iz komponentom wasser / eau / voda". *Teoretychni j prykladni problemy suchasnoi filolohii*. Slov'ians'k: Donbas'kyj derzhavnyj pedahohichnyj universytet 8(1) (2019): 86–94 [in Ukrainian]/ <https://ddpu.edu.ua/images/naukvid/gsf/sbornyk%20the%20scientific%20works%2081%202019.pdf> [in Ukrainian].
- Temchenko, Andrij. "Mif i snovydynnia v tradytsijnij kul'turi ukrainsiv". *Materialy do ukrains'koi etnolohii* 14 (2015): 147 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/mdue_2015_14_21 [in Ukrainian].
- Vynnychuk, Yurij. Lytsari pera i charky: Istorii ukrains'koho pyiatstva. L'viv: Apriori, 2019 [in Ukrainian].

«THEN THEY BEGIN TO DRINK A GLASS OF VODKA (PO DUSHNICHKU)»: ALCOHOLIC DRINKS IN BURIAL RITUALS OF UKRAINIAN POLISSIA

Olena BORIAK

The State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage
from Technological Disasters
56 Peremohy Avenue, Kyiv, 03057, Ukraine
e-mail: olena.boriak@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Everyday life of Ukrainian peasantry, its social, cultural practices were tied to usage of alcoholic drinks. Alcoholic drinks turned out to be well incorporated in the body of rituals. Even here, despite variety of local variants, they have brightly revealed their essence also as both material (liquid) and spiritual product. Without alcoholic drinks it is impossible to imagine celebration of events of life cycle, in particular, marriage, birthdays and baptism, burial, calendar dates. Beverage that befuddles contained basic oppositions: euphoria, tension of strength, revelry, and therefore – energy, feeling of freedom, ruination of social limitations and at the same time – realities of crapulence, and thus – feeling of weakness, dependence, contempt and shame. On semantic level it is stressed on specificity of production of vodka (hooch, *samohon*) that passed through “suffering” way from grain to grout, its heating on fire and distillation to final product as a drink that befuddled. This defined high ritual status of alcohol, its space in ancient tradition.

The goal of the article is to research alcoholic beverages as an attribute of burial and memorial rituals of residents of Ukrainian *Polissia*. Similar complex cultural-anthropological approach to analysis of the elements of subject sphere of burial and commemoration has been applied for the first time. Source base of the article is author's fieldwork materials collected on Ukrainian *Polissia* (north of *Volyn*, *Rivne*, *Zhytomyr*, *Kyiv* and *Chernihiv* oblasts) in 2003–2019 as part of complex historical-ethnographic expeditions on the territories that suffered from Chornobyl disaster.

Analysis of wide array of the field material has indicated that usage of hooch (more seldom – vine) marks every stage of burial and memorial ritual actions. In particular, this is symbolic putting of a little goblet with hooch in an inner space of a house (on a windowsill, on a table) “for a soul”; its preservation (similar to water that was also intended “for a soul”) during sacral 9s, 12s and 40s days; after end of the term its pouring into marked spaces. Alcoholic drink was an inalienable attribute of a farewell to a dead, during the funeral procession, crossing by the procession of a cemetery line (“on the gates”). Collective consumption of alcohol takes place at a grave, on a road from a cemetery, on memorial meals – from the first supper “at a dead” – to a mourning dinner after burial, as well as defined by a calendar memorial dates during a year. The tradition in the frames of an event defined a place, time and amount of its ritual consumption. Feasting with hooch (wine) was calculated for everyone – both dead and alive. In this context the term “ritualized drinking” is used. During the memorial actions, first of all as a common mourning feast, alcoholic beverages played utilitarian-consumptive role. They became a certain psychotherapeutic instrument. And this was not of less importance, with the help of alcohol setting of communication and social ties took place inside a family and a community that suffered losses, and in this way their unite was restored. Even more important consequence of presence of alcoholic beverages in burial and memorial rituals was setting of ties between the world of dead and alive that can be traced almost on every stage.

Civilized changes (including active position of an orthodox church about passion for alcoholic drinks) launched the process of desakralization of alcohol. Now we observe how its ritual role disappears. Instead harsh critique of drinking becomes actual, as well as full non-acceptance of presence of alcoholic drinks during the mourning events.

Keywords: Ukrainian *Polissia*, ethnology, burial and mourning rituals, alcohol, alcoholic drinks, ritual usage of hooch, drinking

Стаття надійшла до редколегії 21.11.2022

Стаття прийнята до друку 29.11.2022